

спостерігаємо тлумачення функцій конституції за аналогією із загальносоціальними функціями права. Але з огляду на правову природу конституції такий методологічний крок видається цілком виправданим. Тому, не зупиняючись більш докладно на всіх названих функціях конституції, хотілося б акцентувати лише на одній з них, яка на сьогоднішній день, на думку багатьох науковців, значно актуалізується. Йдеться про екологічну функцію конституції.

Справді, для переважної кількості класичних конституцій (тих, що приймалися до середини 50-х років XX ст.) реалізація цієї функції часто викликає спори за тієї причини, що в них ми формально не в змозі вказати на такі конституційні норми, які б врегульовували відносини між суспільством та доквіллям, або, конкретніше кажучи, визначали певні цінності, обов'язки та правила у ставленні людини до доквілля. Зрозуміло, що тлумачити екологічну функцію конституції так само, як це робиться з усіма іншими функціями, неможливо, оскільки жодні правові, в тому числі й конституційні, норми неспроможні сформувати певну екологічну систему або регулювати її розвиток. Однак за допомогою права цілком можливо визначити об'єкти екологічної функції та чітко зафіксувати ті межі, в яких держава і людина можуть впливати на доквілля. Тому зовсім не випадково, що в ст.16 Конституції України зазначено: «Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи... збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави». Внаслідок цього ми маємо підстави виділяти в загальній системі соціальних функцій конституції ще й таку специфічну функцію, як екологічна.

Отже, підбиваючи підсумки проведеному аналізу соціальних функцій конституції та їх забезпеченню в сучасній Україні, можна сформулювати такі тези. По-перше, в загальній системі функцій конституції поряд з юридичними функціями надзвичайно важливу роль відіграють соціальні. На відміну від юридичних функцій конституції, які визначають її вплив насамперед на правову систему та правові відносини, соціальні функції характеризують конституцію з погляду її впливу на соціальну систему. При цьому система соціальних функцій конституції виявляється структурованою, з одного боку, відповідно до тих суспільних відносин, на які вона впливає (економічні, політичні, соціальні, екологічні), а з другого — відповідно до тих завдань, які реалізуються в процесі цього впливу (інформування, виховання, обмеження). По-друге, специфікою основних соціальних функцій конституції є те, що вони справляють вплив на конкретні сфери суспільних відносин на двох рівнях: а) на рівні формування основ для постановня і розвитку тієї або іншої системи відносин; б) на

рівні закріплення норм і принципів щодо діяльності основних суб'єктів, які вступають у ті або інші суспільні відносини (економічні, політичні, соціальні). По-третє, вивчення й аналіз системи соціальних функцій Конституції України та процесів їх забезпечення дозволяє побудувати цілісну модель, здатну надати адекватне уявлення процесам розвитку як українського суспільства, так і Української держави.

Надійшла до редколегії 15. 09. 05

Д. Лук'янов, начальник Управління планування та координації правових досліджень АПРН України,

Г. Пономарьова, експерт Міжнародного комітету захисту прав людини

Загороджувальний бар'єр: політичний вплив та правова оцінка

У зв'язку з реформою виборчого законодавства та переходом до пропорційної системи виборів актуальним є дослідження багатьох правових інститутів, що застосовуються в цій системі. Важливість такого дослідження обумовлюється, зокрема, тим, що практика розвитку законодавства в пострадянських країнах показує, що іноді запозичаються норми та інститути, які не мають наукового обґрунтування.

Одним із запозичених інститутів є так званий загороджувальний (виборчий) бар'єр, сутність якого полягає в тому, що при розподілі мандатів за пропорційною системою виключаються партії, що не зібрали визначеного законом відсотка голосів.

На сьогоднішній день як у вітчизняній, так і зарубіжній науці відсутні спеціалізовані роботи, присвячені вивченню інституту загороджувального бар'єра. Деякі аспекти зазначеної проблеми розглядалися науковцями лише при дослідженні пропорційної системи виборів. Серед них слід виділити таких вчених, як Г. Алмонд, Д. Дербішайр, Я. Дербішайр, Ю. Ключковський, О. Лавринович, Дж. Ламберт, В. Лапаєва, Е. Лейкман, М. Могунова, А. Романюк, Дж. Сарторі, М. Ставнічук, О. Тодика, Ю. Тодика, Ю. Юдін, В. Яворський тощо.

Поширеним серед науковців і політиків є схвальне сприйняття застосування загороджувального бар'єра. Але зазвичай такий бар'єр

оцінюють не з правової точки зору, а виключно з погляду на політичну доцільність. Основний аргумент прихильників загороджувального бар'єра — він не допустить формування величезного числа дрібних фракцій в парламенті й сприятиме в такий спосіб політичній структурізації парламенту та його дієздатності (а за наявності парламентської республіки — також дієздатності уряду).

Але попри укорінене уявлення про необхідність цього інституту деякі науковці ставлять під сумнів його доцільність і відповідність принципам демократії. Так, О.Тодика вказує на певну абсурдність ситуації при розподілі голосів між партійними списками при застосуванні загороджувального бар'єра, коли голоси політичних формувань одного спрямування переходять до партій з протилежною ідеологією¹. Відзначалося також, що «застосування загороджувального бар'єра призводить до порушення основних принципів правової, демократичної держави через те, що значна частина виборців виявляється нерепрезентованою»².

Отже, завданням цієї статті ми бачимо, по-перше, дослідження історичних передумов та причин запровадження загороджувального бар'єра, досвіду його використання в різних країнах світу; по-друге, аналіз політичних аргументів прибічників існування такого бар'єра, заснований на оцінці досвіду країн, які його не застосовують; по-третє, формулювання правової оцінки цього інституту.

Вперше загороджувальний бар'єр було введено Федеральним законом про вибори у ФРН після Другої світової війни. Поява 5% загороджувального бар'єра була обумовлена конкретно-історичними умовами у Німеччині та політичною ситуацією у повоєнні часи, яка полягала в тому, що після поразки фашистського режиму та при розбудові нового державного ладу виникла необхідність у попередженні можливості будь-яких спроб залишків радикально спрямованих сил прийти до влади, повернути Німеччину на недемократичний шлях розвитку³.

Введення загороджувального бар'єра стало одним із заходів у цьому напрямку, хоча це означало, що на виборах до Бундестагу близько 1,8 млн виборців можуть бути не представленими у парламенті (між іншим, такої

¹ Див.: Тодика О. Ю. Выборы до парламентів країн СНД (Порівняльно-правовий аспект). — Х., 2003. — С. 59.

² Лук'янов Д. В. Загороджувальний бар'єр — недемократичний інститут виборчого права // Соціально-політичні та соціально-правові проблеми сучасності: Зб. наук. тез (За мат. XV Харків. політолог. читань). — Х., 2004. — С. 124.

³ Див.: Рейнолдс Е., Рейллі Б. Посібник з розробки виборчих систем: Пер. з англ. Сенік Г. та ін. — К., 2003. — С. 98.

кількості голосів досить для обрання 25 депутатів)¹. На конкретному історичному етапі запровадження цього інституту могло б вважатися доцільним для демократичного розвитку Німеччини за умови тимчасовості цих заходів, оскільки інших законних методів боротьби з профашистськими партіями не існувало.

Але в подальшому цей інститут було використано для формування політичної монополії на представництво інтересів народу. Проаналізувавши партійну систему ФРН за останні 50 років, доходимо висновку, що з 1949 р. відбувається стрімке звуження партійного спектру. З 1949 р. у політичному житті країни головну роль відіграють дві партії (ХДС та СДП), які поперемінно приходять до влади. Існуючий устрій призводить до значних труднощів при утворенні будь-якої нової партії із претензією на участь у реальній політиці, що є вкрай вигідним основним політичним силам.

На сьогоднішній день майже всі країни, де застосовується пропорційна система, використовують інститут загороджувального бар'єра. Частіше за все його розмір, який встановлюється довільно, становить 3–5%. Із 25 країн Європейського Союзу 15 застосовують пропорційну виборчу систему в чистому вигляді. Щодо бар'єра, то, наприклад, у Данії він становить всього 2%, у Греції, Іспанії — 3%, у Болгарії, Італії та Швеції — 4%, у Чехії, Угорщині, Словаччині — 5%. Із числа країн, що входили до складу СРСР, дев'ять застосовують пропорційну виборчу систему при обранні всього складу парламенту або його частини. І кожна з цих дев'яти країн запозичила такий інститут виборчого права, як загороджувальний бар'єр. Так, в Україні він становить нині 3%, у Латвії — 4%, у Литві, Естонії, Вірменії, Азербайджані — 5%, у Молдові — 6%, у Російській Федерації та Грузії — 7%.

Винятком із загального правила є така країна, як Нідерланди, де немає бар'єра². До винятків можна віднести й Ізраїль, оскільки існуючий у цій країні 1% бар'єр може бути прирівняний до його відсутності. Слід звернути увагу на те, що досвід цих країн спростовує найбільш поширену точку зору стосовно того, що пропорційна система за умов відсутності бар'єра повинна сприяти появі величезної кількості політичних партій, неструктурованості та недієздатності парламенту, а за умови парламентської форми правління — й нестабільності уряду. Зараз у Нідерландах налічується близько 20 політичних партій, із яких найбільшу вагу мають шість. Із аналізу результатів всезагальних виборів у цій

¹ Див.: Ахтенберг Н., Бадура П., Бекенферде Е. В. і др. Государственное право Германии: Сокр. пер. нем. семитом. изд. / Отв. ред. Б. Н. Топорнин. — М., 1994. — Т. 1. — С. 137–138.

² Див.: Дербишайр Дж. Д., Дербишайр Я. Политические системы мира: В 2 т. / Пер. с англ. — М., 2004. — Т. 1. — С. 99.

країні за останні 80 років впливає, що кожного разу близько 10 партій одержують представництво у другій палаті, хоча основна частка голосів (80–85%) незмінно розподіляється між трьома провідними партіями¹. Парламент таким чином повністю політично структурований та складається з декількох великих фракцій.

Розглянемо приклад Ізраїлю. Чинна пропорційна виборча система була закріплена у Ізраїлі виборчим законом у 1973 р., (наголошуємо, що загороджувальний бар'єр становить лише 1%, що майже рівнозначно його відсутності). Так, у країні офіційно діють 33 політичні партії, деякі з них досить невеликі; дві з них — головні². У Кнесеті зазвичай представлені близько 10 політичних партій, тобто широкий спектр політичних сил (наприклад, за результатами виборів у 1999 р. представницькі мандати одержали 13 партій)³.

Аналіз півстолітньої політичної діяльності державного механізму Ізраїлю (парламентської форми правління) дозволяє констатувати, що наявність представників різних партій у парламенті не тягне за собою нестабільність, часту змінюваність та неефективну діяльність уряду країни. Необхідно враховувати додатково той факт, що Ізраїль майже всю свою історію перебуває у стані війни із зовнішніми ворогами, а також боротьби з тероризмом усередині держави. Але навіть за таких надзвичайних умов Ізраїль не пішов шляхом штучного обмеження демократії.

Якщо ж оцінювати інститут загороджувального бар'єра з правової точки зору, то, на нашу думку, його застосування призводить до порушення основних принципів правової, демократичної держави.

Цей інститут суперечить демократичним принципам виборів взагалі та принципу рівності, що набув істотно нового значення при системі пропорційного представництва зокрема. Маються на увазі і рівність виборців, і рівність політичних партій як суб'єктів виборчого процесу. Важливо, що відносно виборців сутність рівного виборчого права не обмежується встановленням однакової для всіх кількості наданих законом голосів. Сьогодні рівність втілюється в юридично рівному впливі голосів на результати виборів⁴. Голос кожного конкретного виборця повинен йти на рахунок кандидатів тієї партії, за яку він був відданий. Але загороджувальний бар'єр має наслідком автоматичний перехід голосів, відданих за партії, що не подолали його, до партій-переможців,

¹ Див.: *Выборы во всем мире. Электоральная свобода и общественный прогресс. Энциклопедический справочник / Сост. А. А.Танин-Львов. — М., 2001. — С. 262–268.*

² Див.: *Дербишайр Дж. Д., Дербишайр Я.* Вказ. праця. — С. 146.

³ Див.: *Выборы во всем мире.... — С. 795–797.*

⁴ Див.: Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 1998 року № 1-рп/98 // *Вісник Конституційного Суду України. — 1998. — № 2.*

що по суті і є нерівністю. Порушення рівності щодо партії демонструється головним чином тоді, коли, будучи підтриманою народом, зібравши кількість голосів, необхідну для одержання хоча б одного мандата, партія усувається від розподілу місць у парламенті.

Вважаємо не менш істотним зауваження стосовно того, що наявність дискримінаційного загороджувального бар'єра порушує головний принцип, ідею пропорційної виборчої системи, згідно з якою кількість відданих за партію голосів виборців пропорційно трансформується у кількість місць в парламенті. Даний інститут перекреслює ту центральну перевагу, якою ця система виборів відмінна від мажоритарної, спотворює пропорційність представництва. Виборці, які віддали голоси за партії, що не подолали бар'єр, по суті взагалі не представлені у парламенті. Наприклад, на виборах 1995 р. до Державної Думи Російської Федерації, де діяв 5 % загороджувальний бар'єр, не одержали представництва 51% виборців, що голосували, тобто більшість¹. Таким чином, констатуємо порушення одного з основних принципів демократії, відповідно до якого рішення приймається волею більшості. На виборах 1998 р. до Верховної Ради України пропали голоси близько 30% виборців, що проголосували за партії, які не набрали 4% голосів². А от якби бар'єр становив 5% (до речі, такий розмір пропонувався при розгляді закону о виборах), непередставленими могли бути до 47% виборців³.

Ці причини спонукали неодноразові спроби визнати загороджувальний бар'єр антиконституційним. Автори таких подань намагалися довести, що зазначений інститут не відповідає загально визнаному конституційному принципу рівного виборчого права.

Конституційний Суд Російської Федерації в 1995 р. ухилився від розгляду питання неконституційності інституту загороджувального бар'єра та відмовив у прийнятті запиту до розгляду, пославшись на те, що це є питанням політичної доцільності⁴. Ми поділяємо думку В. Лапаєвої, відповідно до якої таке мотивування є необґрунтованим, бо більшість рішень законодавця приймається з урахуванням саме політичної доцільності, а справа Конституційного Суду — стежити, щоб законодавець при цьому не вийшов за межі конституційно-правового про-

¹ Див.: *Замніус В., Котляр Д., Євгенєва А.* *Виборче законодавство України напередодні змін. Аналіз перспективного виборного законодавства України та іноземний досвід // Парламент. — 2001. — № 4. — С. 28.*

² Див.: *Політичні партії в Україні: Інформ.-довід. вид. / Редкол. М. М. Рябець та ін. — К., 2001. — С. 24–25.*

³ Див.: *Замніус В., Котляр Д., Євгенєва А.* Вказ. праця. — С. 28.

⁴ Див.: *Собрание законодательства Российской Федерации. — 1995. — № 49. — Ст. 4867.*

сторю¹. На необґрунтованість рішення суду як із змістовних, так і з процесуальних моментів вказав в окремій думці суддя А. Аметістов².

У 1998 р. Конституційний Суд РФ прийняв таку аналогічний запит Саратовської області Думи та визнав бар'єр конституційним. Водночас суд висловив протилежне своєму рішення припущення, що в результаті виборів все ж може складатися ситуація, коли бар'єр вступатиме у суперечність з принципом народовладдя та принципом політичного різноманіття й багатопартійності³.

Конституційний Суд України в 1998 р. також фактично ухилився від оцінки бар'єра на предмет конституційності, дійшовши висновку, що позбавлення списків кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій, які одержали менше 4 % голосів виборців, права на участь у розподілі депутатських мандатів є питанням політичної доцільності, і воно має вирішуватися Верховною Радою України⁴. В окремій думці судді Конституційного Суду України М. Савенка було викладено іншу точку зору, згідно з якою 4% бар'єр порушує принцип рівності, який закріплено у Конституції України, оскільки внаслідок такого розподілу окремі політичні партії і виборчі блоки партій мають більшу кількість депутатських мандатів, ніж фактично одержали їх від виборців. Це відбувається за рахунок голосів, набраних списками політичних партій і виборчих блоків партій, які не одержали 4 % голосів. Такий порядок підрахунку голосів, зазначає М. Савенко, фактично спотворює результати голосування і волевиявлення виборців⁵.

Практика застосування загороджувального бар'єра в пострадянських країнах показує, що досить часто він призводить до суттєвого викривлення політичного представництва різних груп населення. Так, у 2004 р. в Грузії при 7% бар'єрі за результатами виборів за пропорційною системою до складу парламенту увійшли всього дві партії: правляча партія «Єдиний національний рух — Демократи», яка одержала 67,2% голосів виборців, та блок «Нові праві — Промисловці» — 7,62% голосів (одержали тільки 15 місць з 150). Абсолютна більшість — у партії прихильників нинішнього президента країни М. Саакашвілі. Цій партії головним чином і дісталися голоси, що були віддані за інші чотири партії, які не подолали бар'єр

¹ Див.: Ланаєва В. В. Право и многопартийность в современной России. — М.: Норма, 1999. — С. 92–93.

² Див.: Собрание законодательства Российской Федерации. — 1995. — № 49. — Ст. 4867.

³ Див.: Волкова Н. С., Харбиева Т. Я. Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации и парламент. — М., 2005. — С. 60–63.

⁴ Див.: Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 1998 року № 1-рп/98.

⁵ Див.: Там само.

(6,2%, 4,2%, 3% і 2,4% голосів виборців). Партія А. Абашидзе «Союз демократичного відродження», що представляє автономну Аджарію, не пройшла до парламенту при пропорційному представництві, зібравши 6,2% голосів виборців¹. Така ситуація негативно оцінюється та гостро критикується Парламентською асамблеєю Ради Європи. У січні 2005 р. це питання було предметом розгляду на засіданні ПАРЕ, на якому було зроблено висновок про порушення Грузією принципів демократії через майже повну відсутність у державі парламентської опозиції. Причиною монопольного становища однієї партії в парламенті Грузії як раз і було визнано застосування загороджувального бар'єра. Результатом засідання було винесення резолюції з вимогою до грузинського керівництва створити умови для появи й функціонування ефективної системи демократичних стримувань і противаг, серед яких і парламентська опозиція². Отже, засудивши певним чином політичну ситуацію у Грузії, задля її демократизації ПАРЕ висунула перелік вимог, наголосивши на тому, що то є ключові вимоги для проведення успішних реформ.

Схожа до грузинської ситуація мала місце і у Молдавії на позапарламентських виборах. За Комуністичну партію у 2001 р. проголосували 50% виборців, чому пропорційно відповідає 50 місць у парламенті країни. Але внаслідок перерозподілу голосів, відданих за інші партії, які не подолали 6% бар'єр, вона одержала 71 місце із 101, тобто 70% загальної кількості парламентських мандатів³. Таким чином, перерозподілено виявилася значна частка голосів виборців — 20%. Склалася ситуація викривлення волі виборців через підрахунок голосів, несправедливості відносно суттєвої частини загального електорату. Половина виборців голосували проти комуністичної ідеології, а в результаті їх голоси одержали саме комуністи та було сформовано парламент, де комуністам належить конституційна більшість.

На виборах до Державної Думи РФ 2003 р. не подолали встановленого бар'єру партії «СПС» і «Яблуко», які виражають інтереси значної частини населення, зокрема бізнесу та інтелігенції. Водночас їх голоси було поділено між їх політичними опонентами — «Єдиною Росією», компартією РФ та ЛДПР. В Росії введений новим виборчим законом 7% бар'єр є інструментом створення авторитарної структури управління з метою не допустити в парламент опозиційні партії.

Підсумовуючи наведене, ще раз наголошуємо на тому, що інститут загороджувального бар'єра є одним із тих, запозичення якого науково

¹ Див.: <http://www.kavkaz.memo.ru/newstext/news/id/653712.html>; http://www.mignews.com/news/politic/cis/060305_72618_05392.html.

² Див.: Марциновский А. ... Увяли розы? // Зеркало недели. — 2005. — 29 янв.

³ Див.: <http://www.elections.parlament.md/ru/>

необґрунтовано й недоцільно з точки зору поставленої мети розбудови демократичної, правової держави Україна. Загороджувальний бар'єр не повинен застосовуватися при обранні народних представників за пропорційною виборчою системою з метою забезпечення найбільш повного представництва інтересів громадян у парламенті. На жаль, народні депутати України розглядають це питання лише з погляду політичної доцільності. Партії, що вже пройшли до парламенту, намагаються за допомогою юридичних засобів обмежити конкуренцію і таким чином збільшити свої шанси на наступних виборах.

Надійшла до редколегії 19.10.05

О. Тодика, завідувачка кафедри цивільно-правових дисциплін Юридичного факультету Слов'янського університету, кандидат юридичних наук, м. Кишинів

Політична корупція у сфері здійснення народовладдя

У зв'язку з демократизацією виборчого процесу, його змагальністю суттєво зросла корупція у сфері виборчих правовідносин. Цей вид корупції є підстави називати політичною корупцією, оскільки вона реалізується в системі відносин з формування представницьких органів державної влади або органів місцевого самоврядування.

Політична корупція як наукова проблема є багатопланою (наприклад, проблема наступності й новизни в корупційній діяльності, у соціально-груповому, економічному, просторовому, соціокультурному та інших вимірах) і багаторівневою (корупція в трьох гілках державної влади, у центрі і на місцях).

Проблема корупції аналізується в юридичній літературі¹, але питання політичної (а дехто називає її електоральною корупцією) тільки по-

¹ Див.: Мельник М. Фактори корупції в Україні // Право України. – 2002. – № 5; Зеленецький В., Кальман О. Корупція в Україні та організаційно-правові основи боротьби з нею // Там само. – 2001. – № 4; Закалюк А. П. Соціальні передумови, причини та умови корупції в Україні // Проблеми боротьби зі злочинністю в сфері економічної діяльності: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. 15–16 грудня 1998 р. – Х., 1999; Кальман О. Проблеми боротьби з корупцією на сучасному етапі державотворення // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 1 (16); Лунев В. В. Правовое регулирование общественных отношений – важный фактор предупреждения организованной и коррупционной преступности (тезисы доклада) // Государство и право. – 2001. – № 5.

чинає розглядатися¹. Вважаємо, що це досить суттєва проблема, розв'язання якої стосується забезпечення реального народовладдя, політичних прав громадян, законності виборчого процесу, розвитку демократії, стабільності конституційного ладу. Ця тема безпосередньо пов'язана з проблемою електоральної культури громадян. Завдання цієї статті — проаналізувати політичну корупцію у сфері виборчих правовідносин крізь призму забезпечення народовладдя.

Як в теоретичному, так і практичному аспектах важливо вивчити специфіку політичної корупції. А. Жилінський, аналізуючи вихідні положення кримінологічного дослідження корупційних зловживань політичною владою, відзначав, що необхідно: а) відмежовувати дану групу діянь від різних видів дозволених форм правового і неправового впливу на осіб, що володіють політичною владою (наприклад, від правомірного лобіювання); б) розмежовувати оцінки протиправної діяльності політиків або їхніх груп, хоча й об'єднаних загальними інтересами, і оцінки держави як суб'єкта влади, уникаючи висновків про криміналізацію держави, про злочинну державу, оскільки такі висновки перевірки не піддаються і ясних значень не мають; в) реально оцінювати суспільну небезпечність впливу корупції на політичну владу в широкому розумінні цього слова, наприклад, у разі незаконної передачі грошей політичним партіям; г) реально оцінювати профілактичні можливості суспільства, зокрема роль соціального контролю над політичними силами, особливо підтримувати при цьому діяльність ЗМІ, громадських формувань².

У виступі, присвяченому 14-ї річниці незалежності України, Президент України акцентував увагу на необхідності посилення боротьби з корупцією, активізації роботи в цьому напрямку. Проблема боротьби з корупцією у сфері функціонування державної влади особливо загострюється в перехідний період розвитку держави і суспільства. Корупція як масове явище незмінно виникає в перехідні етапи суспільного розвитку, коли старі суспільні конструкції розкладаються і починають відмирати, а нові зароджуються в рамках ще збереженої, але вже відмираючої системи правових відносин.

Уся соціальна історія влади і функціонування політичних режимів (демократичний, авторитарний, тоталітарний) — це й історія спротиву демократичних сил владному свавіллю, зловживанню владою своїми повноваженнями. Саме з метою забезпечення належного здійснення влади ще в античності була сформована і стала популярною ідея правління

¹ Див.: Тогонидзе Н. В. Политическая коррупция в России (материалы «круглого стола») // Государство и право. – 2003. – № 3.

² Див.: Там само. – С. 110.